

UYGUR TÜRKLERİNDE FÜTÜVVET KÜLTÜRÜ, FÜTÜVVET-NÂMELER VE AHİLİK TEŞKİLATINA ETKİLERİ*

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Adem ÖGER**

Geliş Tarihi: 14.03.2019

Kabul Tarihi: 20.05.2019

Özet

Uygur Türkleri, yerleşik hayata erken geçmeleri dolayısıyla sanat, edebiyat, mesleki örgütlenme gibi konularda diğer Türk boylarına örnek olmuş, ayrıca yaşadıkları coğrafyanın İpek Yolu kavşağında ve merkezî bir konumda olması nedeniyle hem ticaret hem de kültürel üretim ve aktarımda önemli bir rol oynamıştır. Eski Türk dini, Budizm ve Maniheizmin ardından İslamiyet'i kabul eden Uygur Türkleri, kabul ettikleri dinin vecibelerini sosyokültürel hayatın merkezine yerleştirmişler. 10. yüzyılda İslamiyet'in devlet dini olarak kabulünden sonra hem sosyal yaşamda hem de geleneksel mesleklerin icrasında ve uygulamalarında dini unsurlar ağır basmaya başlamıştır. 12. yüzyıldan sonra ise tasavvuf düşüncesi bu coğrafyada yayılmış, geleneksel yaşamda belirginleşen ve sözlü kültüre dayalı dini mahiyetteki kural ve kaideler yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Nitekim 13. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar bu coğrafyada sayısız fütüvvet-nâme yazılmıştır. Uygur Türkleri arasında geleneksel meslekleri konu alan ve "risale" adıyla anılan bu eserler, genellikle 13 cm uzunluğunda, 9 cm genişliğinde ve daha çok cepte taşınabilecek nitelikteki el yazmalarıdır. Bunlar çiftçilik, tüccarlık, ağaç oymacılığı, çobanlık, sepetçilik, çömlekçilik, dericilik, aşçılık gibi mesleklerin ortaya çıkışını, mesleğin pirlirini, mesleği icra edenlerin uyması gereken kuralları ve icra esnasında okunması gereken ayet ve duaları içeren eserlerdir.

Makalede, Uygur Türkleri arasında 9. yüzyıldan itibaren geleneksel mesleklerin nasıl şekillendiği, fütüvvet ehlinin zaman içerisinde ihtisaslaşması ve değişik müesseseler teşkiline gitmesi, ihtisaslaşmaya paralel olarak genelden çıkıp hususi bir gruba hitap eden "risale"lerin ortaya çıkışı ve risalelerden hareketle din-meslek ilişkisi ele alınacaktır. Ayrıca Uygur Türklerindeki geleneksel meslek ve mesleki örgütlenme ile "risale" adı verilen fütüvvet-nâmelerin Ahilik teşkilatına olan tesiri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Fütüvvet, Risale, Fütüvvet-nâme.

RULES AND REGULATIONS OF TURKISH-ISLAMIC GUILDS AND THE CULTURE OF TURKISH-ISLAMIC GUILD IN THE UYGHUR TURKS AND THEIR EFFECTS ON THE AHİ COMMUNITY

Abstract

Uyghur Turks have set an example for other Turkish tribes in matters such as art, literature, professional organization because of the early passing of the settled life. Moreover, Uyghur Turks played an important role in both cultural production, transfer and trade because Uyghur Turks are located on the Silk Road junction and in a central location. Uyghur Turks, who accepted the old Turkish religion, Buddhism, Maniheim and the latest Islam have placed the requirements of their religion at the center of socio-cultural life. In the 10th century, Islam was accepted as a state religion. Later, religious elements began to be effective in the practice of

* Bu makale, 5-7 Ekim 2017 tarihinde Kırşehir'de düzenlenen 3. Uluslararası Ahilik Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, ademoger@gmail.com

Orcid: 0000-0003-1278-2110

traditional professions and social life. After the 12th century, Sufi thought was spread throughout this geography. The rules and bases of religious nature based on verbal culture that have become evident in traditional life have begun to be written. Especially, numerous rules and regulations of Turkish-Islamic guild (fütüvvet-nâme) are written in this geography from the 13th century until the beginning of the 20th century. These works are called "booklet" and are generally 13 cm long, 9 cm wide and can be handled more heavily. These are works containing verses and duals during application, the rules, experts, emergence of professions such as farming, merchandising, tree carving, shepherding, basketry, pottery, leather, cooking.

In our notice, the shaping of traditional traditions, expertise of Turkish-Islamic guild (Fütüvvet) members over time and shaping of their different institutions will be examined and these have begun to develop since the 9th century among Uyghur Turks. In parallel with this specialization, the emergence of "booklets" appealing to the general public and religion-occupation relationship will be discussed with the motions from the booklets. Also, traditional occupational and professional organization in Uyghur Turks and influence of fütüvvet-nameler called "booklet" on Ahi Community will be discussed in this work.

Keywords: Uyghur Turks, Turkish-Islamic Guild, Booklet, Rules and Regulations of Turkish-Islamic Guild.

Giriş

Türklerin eski dönemde avcılık, hayvancılık ve tarım ile hayatlarını sürdürdüğü bilinmektedir. Tarihî dönemler içinde özellikle hayvancılık ve tarıma dayalı iş bölümüne bağlı olarak çeşitli meslekler ortaya çıkmıştır. Bazı tartışmalar olmakla birlikte Türklerin en eski yaşam kaynağı ve mesleklerinden biri olan ve "tarlayı ekme" faaliyeti temelinde şekillenen çiftçilik, Türk kültür tarihi içinde önemli bir yere sahiptir. "Ekinci kırk yılda biter, bezirgân kırk günde." (Ögel, 1991: 3) atasözü mesleğin öğrenim süreci ve önemini ortaya koymaktadır.

Uygur Türkleri kendilerinden önce yaşamış olan Hunların ve Köktürklerin kültür mirası üzerine kurulmuş olmakla beraber, bu devletlere nazaran tam bir yerleşik hayata geçmeleri ve artık taş üzerine yazılmış belgeler yerine kâğıtlar üzerine yazılmış belgeler bırakmaları eski Türk kültür hayatı bakımından çok önemli neticeler doğurmuştur. Siyasi tarihlerine nazaran kültür tarihleri çok daha ağır basan Uygurlar, Orta Asya Türk Tarihi bakımından hem devlet olarak yaşadıkları dönemde hem de yıkılışlarından sonra çok uzun süre kültürlerini yaşatabilmeleri bakımından önemli olmuşlardır. Atlı göçebe bir hayat tarzından yerleşik hayat tarzına geçişlerinin ve bu uygarlığa kendi karakterlerini katarak yeni bir kültür yaratılışının en güzel örneğini Uygurlarda görmekteyiz (İzgi, 1989: 13). Uygurların ilk döneminde yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle tarımsal faaliyetlerden çok göçebe ve yarı göçebe kabileleri yağma etmeye devam etmişlerdir. Ancak Mani dinine girmeleri ve bunun sonucunda yerleşik hayata geçmeleri ile birlikte durum değişmiştir (Gül, 2004: 70).

9. yüzyılda Uygurlar arasında geleneksel mesleki üretim, pazarlama ve örgütlenmenin sistemli bir şekilde var olduğunu bilmekteyiz. En eski dönemlerden itibaren Uygurların Çinliler ile olan ticari faaliyetlerinde ipek ve bez dokuma, keçeden yapılan ürünler, yabani at derisi ve edik dikkat çekmektedir. Örneğin, İdikut Uygur Devleti (866- 1369) devrindeki tarihî belgelerde 965 yılında Uygurların Suñ sülalesine 1000 top kumaş, 1010 yılında ise 1629 top kumaş sattıkları bilgisi yer almaktadır (Rozibaki, 2004: 71). Ayrıca Uygurların 7. yüzyılda kumaşın yanı sıra Çinlilere doğrudan elbise sattıkları ve giyim kuşam açısından Çin kültürüne büyük etkisi olduğu da bilinmektedir (Yatsenko, 2011: 112-119).

Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan coğrafyasında 13. yüzyılın hem sosyokültürel yaşamı hem de tarımsal faaliyetleri hakkında bilgiler veren Marko Polo, Kâşgar hakkında

“Burada çok sayıda giysi ve mal bulunur. İnsanlar, zanaat ve ticaretle yaşarlar ve özellikle pamuk işlerler. Çok güzel bağları, bahçeleri, meyvelikleri vardır. Toprak verimlidir ve yaşamak için gerekli her şey üretilir, çünkü ülke ılımandır.” (Polo, 2003: 136) şeklinde bilgiye yer verir. Polo, Yarkent şehri ile ilgili olarak “Bu vilayetteki insanların her şeyi boldur. Burada yeterince pamuk yetişir. İnsanlar özellikle ticaret ve zanaatla yaşarlar.” (Polo, 2003: 143); Hoten için “Burada her şeyden bolca bulunur. Yeterince pamuk, keten ve kenevir yetişir, yağ, tahıllar ve şarap bulunur ve şarap bizim ülkelerimizdeki gibidir. İnsanlar ticaret ve zanaatla yaşarlar.” (Polo, 2003: 142-143) şeklindeki bilgilere yer verir. Kumul hakkında ise “Toprakta elde ettikleri meyvelerle yaşarlar, çünkü yeterince yiyecek ve içecekleri vardır, hem kendilerine yetecek hem de oradan geçen yolculara, başka yerlere götüren tacirlere verecek ve satacak kadar boldur.” (Polo, 2003: 152) şeklinde bilgilere yer verir. Bu bilgilerden Uygurların 13. yüzyılda gerek ticaret gerek el sanatları gerekse tarımsal faaliyetler açısından oldukça ileri bir düzeye geldikleri anlaşılmaktadır.

1. Uygur Türkleri Arasında Fütüvvet Kültürü ve Fütüvvet-nâmeler

8. yüzyılda Çinliler, Doğu Türkistan’ı almış ve Talas ırmağına kadar olan bölgeleri de etkisi altına almışlardır. 751 yılında Talas’ta Ebu Müslim’in kumandanı Ziyad bin Salih ile Çin ordusu arasındaki savaşta Kuça valisi ağır bir yenilgiye uğramış ve Çinliler bir daha Maverâünnehir bölgesine gelememişlerdi. Bu savaştan sonra Türkler Araplara yaklaşarak Maverâünnehir’de ortak düşmanlarına karşı birlikte hareket etmişlerdir. Abbasilerin iktidara gelmesiyle, 750’den sonra Maverâünnehir İslam merkezi olma özelliğini taşımaya ve artık burada eğitim müesseseleri teşekkül etmeye başlamıştır. Orta Asya’da İslamiyet, kurumlaşan müesseseler vasıtasıyla hızla yayılmaya başlamıştır. Talas savaşı, İslamiyet’in yayılmasını hızlandırmış, hatta esir alınan Çinliler İslamiyet’le ve Müslümanlarla tanışma imkânını elde etmişlerdir. Talas savaşından sonra da Türkler arasında İslamiyet geniş çapta yayılmaya başlamıştır. Abbasilerin iktidara gelmesi, Maverâünnehir’de İslamiyet’in yayılmasına bir ivme kazandırmıştır. Halife Ebu Câfer (754-775) el Mansur cizyeyi kaldırmıştır. Bölgede yaşayan Müslüman olmayan halktan alınan cizyenin kalkmasıyla birlikte, İslamiyet’i kabul eden gayr-ı müslimlerin sayısı da artmıştır (Tuğ, 2004: 17).

Karahanlılar devrine geldiğimizde, Oğulçak Kadir Han zamanında yeğeni Satuk’un Karahanlılara sığınması, Ebu Nasr adlı Samanlı şehzadesi veya İslam sufi vaizleri ile karşılaşması, 920 yılında onun İslam dinini benimsemesi ile neticelenmiştir. Satuk Tekin İslamiyet’i kabul ettikten sonra güvenilir adamlarını silahlandırarak gizlice Kaşgar’a girip devlet adamlarını etkisiz hâle getirerek bir gece içinde tahtı ele geçirmiştir. Satuk Tekin, iktidarını güçlendirdikten sonra kendisini Kara Han ilân etmiş ve “kahraman” manasına gelen “Buğra” unvanını almıştır. Amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazandıktan sonra da hâkim olduğu bölgelerde İslamiyet’i resmen ilan etmiştir. Bundan sonra gayrimüslim Türklerle savaşmaya başlamıştır (Tuğ, 2004: 35).

12. yüzyılda Uygurlar arasında Türk-İslam tarihinin en önemli sembol şahsiyetlerinden birisi olan Ahmet Yesevî’nin etkisiyle tasavvuf düşüncesi yayılmaya başlamıştır. Ahmet Yesevî, hayat hikâyesi, fikirleri, öğretileri, üslubu, tekniği, şiirleri ve yetiştirdiği şahsiyetlerle Türklerin dinî, sosyal ve edebî hayatında önemli izler bırakmıştır. Türklerin İslamiyet’e muhabbetle yaklaşmalarında, İslamiyeti kabul etmelerinde ve Türkler arasında tasavvuf düşüncesinin yeşerip gelişmesinde öncü olan pek çok sufi olmasına rağmen hiçbiri Ahmet Yesevî kadar ilgi uyandırmamış, geniş toplulukları arkasından sürükleyememiş ve tesirini bu denli devam ettirememiştir. Uygurlar arasında Ahmet Yesevî’nin hikmetleri günümüzde de çeşitli ortamlarda söylenmeye devam etmektedir (Öger ve Tek, 2016).

İslamiyet’in yayılmasında tasavvuf düşüncesinin ve tarikatların büyük önemi vardır. Temelde aynı kaynaktan beslenmekle birlikte, tarihî süreçte ortaya çıkan her tarikatın

usul ve erkânı ayrı bir özellik göstermektedir. Tasavvufta, tarikatı “sâliki hakikate götüren yol” şeklinde tanımlayan sûfiler, dinin zahirî ve şeklî kısmı olan şeriatın kurallarına uyulmadan tarikatla hakikate ulaşamayacağını vurgulamışlardır. Tasavvuf ehli tarikatların başlangıcını asrısaaadete kadar götürmektedir. Hz. Peygamber’in başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere sahabeye değişik usullerle zikir telkininde bulunduğu inanılır. Daha sonra bu usullerin devam ettirilmesiyle tarikatlar meydana gelmiştir. Dolayısıyla bütün tarikatların başı durumunda olan Resûl-i Ekrem’in ortaya koyduğu ilâhî yol tarikat-ı Muhammediyye diye adlandırılmıştır. İlk dört halifeye nispetle Bekriyye (Sıddîkiyye), Ömeriyye (Fârûkiyye), Osmâniyye ve Aleviyye adı verilen tarikatlardan Bekriyye ile Aleviyye’nin silsilesi devam ederek birçok koluyla birlikte günümüze kadar gelmiştir (Öngören, 2011: 97).

Sûfilerin bir araya gelerek sohbet etmeleri ve zikir yapmaları, zaman zaman inzivaya çekilmeleri için 8. yüzyıldan itibaren hankahlar kurulmuştur. Sonraki dönemlerde dergâh, tekke, zâviye gibi isimlerle de anılan ve oldukça farklı fonksiyonlar icra eden bu merkezlerin vakıflar yoluyla varlığını sürdürmesi sağlanmış, zamanla yanına kütüphane, dersane, revak, hastaların tedavi edildiği bir bölüm, misafirhane, ambar, bağ bahçe gibi birimler eklenmiştir. Zaman zaman hankahlar medresenin işlevlerini de üstlenmiş, tarikat eğitiminin yanı sıra başta tefsir, hadis, fıkıh, akait, Arapça olmak üzere çeşitli konularda dersler verilmiş ve kitaplar yazılmıştır (Öngören, 2011: 97). Tarikatlar, Müslüman halkın dinî inanç ve duygularını canlı tutmanın yanı sıra gayrimüslimlerin ihtidasına vesile olmak, işgalci ve sömürgecilere karşı İslam ülkelerinde direniş cepheleri teşkil etmek, ihtiyaç durumunda İslam ordularıyla birlikte seferlere katılmak, fethedilen bölgelere yerleşip İslamiyet’i yaymak gibi fonksiyonlar icra etmiştir (Öngören, 2011: 104-105).

Uygur Türkleri arasında İslamiyet’in yayılmasında tasavvuf düşüncesinin ve sufi hareketlerin büyük etkisi olmuştur. Bu noktada Uygurlar arasında tasavvuf-tarikat-fütüvvet ilişkisine yer vermek uygun olacaktır.

Fetâ sözlükte “genç, yiğit, cömert”; *fütüvvet* ise “gençlik, kahramanlık, cömertlik” anlamlarına gelir. Tasavvuf kaynaklarında, 8. yüzyıldan itibaren önde gelen sufilerin fütüvvet kelimesini tasavvufi bir terim olarak kullanmaya başladıkları kaydedilir. Zaman içinde sufiler fetâyı “sufi”, fütüvveti de “tasavvuf” olarak tarif etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Tasavvuf düşüncesinde “fütüvvet” kavramı güzel ahlak, terbiye ve nezaket olarak da tarif edilmiştir. Nitekim sufiler, temel ahlaki değerleri ve en önemli faziletleri fütüvvet kelimesine yükleyerek onu tasavvufun temel kavramlarından biri hâline getirmişlerdir (Uludağ, 1996: 259-260).

“Aynı dinin içinde, tasavvufa dayanan ve bazı ilkelerle birbirinden ayrılan, Tanrı’ya ulaşma arzusuyla tutulan yollardan her biri” (Türkçe Sözlük 1988: 1419) anlamına gelen *tarikât*, terim olarak “Allah’a ulaşmak isteyenlere mahsus adet, hâl ve davranış” (Öngören, 2011: 95) anlamına gelmektedir. Zaman içerisinde hemen her tarikatın kural ve kaidelerini, tarikatın silsilesini vb. içine alan *tarikât-nâme* isimli eserler kaleme alınmıştır. Sözlü gelenekten derlenerek yazı geçirilen ya da tarikatın genel kurallarını bilen tarikat şeyhi (tarikât mensubu derviş ya da müritler de olabilir) tarafından yazılan bu eserler, dinî açıdan olduğu kadar kültür, dil ve tarih açısından da büyük öneme haizdir. Celvetiyye tarikatının kurucusu Aziz Mahmud Hüdâyî’nin Celvetiyye tarikatının adabını anlatan *Tarikât-nâme* isimli eseri (Hüdâyî, 2014), Kadiriyye tarikatının Eşrefiyye kolunun kurucusu ve mutasavvif-şair Eşrefoğlu Rûmî’nin *Tarikât-nâme* isimli eseri (Pekolcay ve Uçman, 1995: 480-482) bu tarz eserlere örnektir. Uygur sahasında da İslamiyetin ilk yayıldığı dönemlerden itibaren belirli çevrelerde dinî örgütlenme ve yapılanmaya bağlı olarak tarikat-nâme ismiyle çok sayıda eser yazılmıştır. Günümüzde bu eserlerin bir kısmı Doğu Türkistan’da Eski Eserler Merkezinde bir kısmı da dünyanın farklı kütüphanelerinde bulunmaktadır. Söz konusu tarikat-nâmelerin yapı ve içerik özellikleri özetle şöyledir:

Doğu Türkistan coğrafyasında yazılan tarikat-nâmelerde, belirli bir tarikattan ziyade İslam dininin temel kuralları yer almaktadır. İmam Cafer-i Sadık'ın nakline dayandırılan tarikat-nâmeler, soru-cevap tekniği içerisinde yazılmıştır. Sözlü gelenekten yazıya geçirilen veya sözlü geleneğin etkisiyle yazıldığı anlaşılan tarikat-nâme, "Eger sorsalar kim..." şeklinde başlayan soru cümleleri ve "Cevap aygıl kim..." şeklinde devam eden cevap cümleleriyle devam etmektedir. Bu tarikatnamelerde yer alan diğer ortak noktalar şöyle sıralanabilir:

- Besmele, Hamdele ve Salvele ile başlar.
- Bir kişi tekbir getiriyorsa dört pir-i şeriâtı, pir-i tarikâtı, pir-i hakikâti, pir-i mârifeti, pir-i mezhebi, pir-i rükini ve pir-i müşfikî bilmelidir. Yine piri, yarım piri, tekbir-i bekâyı, tekbir-i fenâyı, tekbir-i rızâyı, tekbir-i sefâyı, tekbir-i meliki, tekbir-i mevkûfi, hutbe tekbirini, kible tekbirini, mihrap tekbirini ve sikke tekbirini bilmesi gerektiği ifade edilir ve bunlar açıklanır.
- Tekbir getirmenin farz mı, vacip mi, sünnet mi olduğuna ilişkin soru sorulur ve bu sorulara şöyle cevap verilir: Tekbir getirmek Allahu Taâla'nın Cebrail'e ferman kılmasıyla farz; Cebrail aleyhisselam'ın Nuh peygambere bunu öğretmesi ile vacip; Nuh peygamberin ümmetlerine öğretmesiyle de sünnet oldu.
- Bir kişi bu tarikat-nâmeyi bilmezse üstatlarının ruhu o kişiden razı olmaz ve asla o kişi bereket görmez, yediği her lokma haramdır ve kıyamet günü o kişiyi şefaet kılmazlar. Üstatlarının önünde utanırlar. Sahib-i tekbir, evvel Hz. Âdem, ikinci Hz. Nuh, üçüncü Hz. İbrahim, dördüncü Hz. Muhammed'in yerinde oturur. O yüzden bu tarikat-nâmeyi bilirler.
- Yazmada, gusl-i şeriâtın su ile gusl-i tarikatın tekbir ile, gusl-i hakikâtın ise tevbe ile pak olacağı vurgulanır.
- Tekbir sahibine taharetli olmak, Fâtiha, İhlâs suresi ve Kur'an-ı Kerim'i doğru bilmek, üstadı için dua etmek, oturduğunda Fâtiha okumak, her kişiyi kendi mertebesinde bilmek, mecliste oturduğu kişilere marifet anlatıp nasihat etmek, iyi huylu olmak, helal rızık yemek, haramdan uzak durmak, Hz. Muhammed'in şeriati ile amel etmek vaciptir.

Uygur sahasında *tarikât-nâme* ile ilişkili bir diğer yazma ise geleneksel meslekleri konu alan risalelerdir. "Birkaç yapraktan veya nihayet bir iki formadan ibaret küçük kitap, kitapçık" (Türkçe Sözlük, 2011: 1980) anlamına gelen *risale*, Türk kültür ve edebiyatında önemli bir yer tutmaktadır. Temelde sözlü gelenek ve kaynaklardan beslenen risale yazma geleneğinin çok yaygın olduğu Uygur Türklerinde, risalelerin bir kısmı geleneksel meslekleri konu almaktadır.

Uygurların "risale" olarak adlandırdıkları kitaplar, genellikle 13 cm uzunluğunda, 9 cm genişliğinde ve daha çok cepte taşınacak nitelikteki el yazmalarıdır. Temelde tüccarlık, ağaç oymacılığı, çobanlık, sepetçilik, çömlekçilik, dericilik, aşçılık gibi mesleklerin ortaya çıkışını, mesleğin pirlarını, mesleği icra edenlerin uyması gereken kuralları ve icra sırasında okunması gereken ayet ve duaları içeren (Öger ve Kâşgari, 2016: 151-155) bu eserlerde, İslam dininin kuralları ve tarikat adabına ilişkin de bilgiler ayrı bir yer tutar.

Geleneksel meslekleri konu alan bu eserlere, fütüvvet-nâme de denilmektedir. Fütüvvet erbabının adap ve erkânını, fütüvvet şartlarını anlatan mensur, kısmen de manzum eserler (Alyılmaz, 2011: 41) şeklinde tanımlanan fütüvvet-nâmeler, "fütüvvet ehlinin zaman içinde ihtisaslaşması ve değişik müesseseler teşkiline gitmesi neticesinde bu eserler ihtisaslaşmaya paralel olarak genelden çıkıp hususi bir gruba hitap eden kitaplar hâline gelmiş; Kesbname, Kitab-ı Hiref, Risale-i Habbazan, Risale-i Hayyatan, Risale-i Nesscan, Risalesi Sakkayan, Kitab-ı Sakka, Sakka-name, Tıraş-name vb. adlarla anılmaya başlanmıştır (Alyılmaz, 2011: 41). İslam dünyasında 8. yüzyılda Irak ve İran'da başlayıp zamanla tasavvuf çevrelerine ve mesleki teşekküllere nüfuz eden fütüvvet kavramını konu edinen ve giderek bu teşekküllerin bir çeşit nizamnamesi hüviyetine bürünen risalelere

genellikle fütüvvet-nâme adı verilmektedir (Ocak, 1996: 264). Fütüvvet-nâmelerde mesleğin öncülerinin, geçmişinin ve ilkelerinin dinî ve ahlaki değerlerle bütünleşerek bazen tahkiye bazen diyaloglarla bazen de soru cevap yoluyla anlatıldığı görülür (Alyılmaz, 2011: 42).

Yüzyıllarca sözlü gelenek aracılığıyla aktarılan geleneksel mesleklere ilişkin bilgi ve tecrübeler, farklı yüzyıllarda Çağatay yazı dilinde *risale* adıyla yazıya geçirilmiştir. Uygur Türklerinde, geleneksel mesleklerin ve bunların *yasası* olarak tanımlayabileceğimiz risalelerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Ancak yaptığımız araştırmalarda, farklı ülkelerdeki kütüphane kataloglarında (Doğu Türkistan'da Kedimki Eserler İşhaneleri, Lund Üniversitesi Gunnar Jarring Koleksiyonu, Berlin Devlet Kütüphanesi, Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimi Enstitüsü Kütüphanesi, Fransız Bilimler Akademisi Kütüphanesi ve şahsi kütüphaneler) 40 mesleğe ilişkin 120 civarında risale tespit etmiş bulunmaktayız.¹

Risalelerin yazılış maksatları ile ilgili farklı fikirler ileri sürülebilir. Ancak bizim bu konudaki kanaatimiz, risalelerin bir mesleğin sözlü gelenekte kesinleşmiş ve kalıplaşmış icrasının ve kaidelerinin sonraki kuşaklara doğru aktarılması ve onlara kılavuz olması amacıyla yazıldığı şeklindedir. Risalelerde mesleğe ilişkin bilgi ve becerilerin kazandırılması yanında dinî bilgilerin de öğretilmesi hedeflendiği açıktır. Çünkü risalelerde bütün bilgiler soru-cevap şeklinde ifade edilmiş ve mesleğin icrası sırasında okunması gereken ayet ve dualar açıkça belirtilmiştir.

Çağatay Türkçesinde *risale*, Osmanlı Türkçesinde *fütüvvet-nâme* ismiyle anılan dinî hüviyete sahip bu tarz eserlerde temel kaynak, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin hadisleridir. Uygurlarda geleneksel mesleklere ait bu risalelerin içeriğinde belli bir sıranın takip edildiği görülmektedir. Bu risalelerin içerik sıralaması genellikle, besmele hamdele ve salvele, İmam Ca'fer-i Sadık'tan alınan bir rivayet ve mesleğin doğuşu, mesleğin ilk piri, mesleğin farz mı vacip mi sünnet mi olduğu, mesleğin farzları vacipleri sünnetleri, mesleğin geçmiş pirleri, mesleğe ait iş ve uygulamaların, alet ve araçların hangi pirlere miras kaldığı, mesleğe ait iş ve işlemler gerçekleştirilirken hangi dua ve ayetlerin okunması gerektiği, şeriat, tarikat, hakikat, marifet ve müşfik vb. pirlere kimler olduğu, dört tekbirin ne olduğu ve buna riayet etmenin fazileti ve getirileri, tekbir sahipliği ve tekbir sahiplerinin kimler olduğu, tekbir sahibinin vacipleri, mesleğin haram, günah ve edepi, meslek risalesinin ehemmiyeti ve dua şeklindedir (Tek, 2016: 889).

Bütün risalelerde Kur'an-ı Kerim'in sure ve ayetlerine, Hz. Peygamberin hadislerine yer verilmekle birlikte sure ve ayetlerin özellikle mesleğe ait iş ve işlemler gerçekleştirilirken kullanıldığı görülmektedir. Meslek erbabının mesleği ile ilgili işi icra ederken hangi aşamada hangi sureyi ya da ayeti okuması gerektiği risalelerde ayrıntılı bir biçimde belirtilmiştir. Ayrıca mesleki kural ve kaidelerin yanı sıra tarikat ve tasavvufta önemli yer tutan pir-i şeriat, pir-i tarikat, pir-i hakikat, pir-i marifet, tekbir getirmenin önemi, İslam dininin kuralları ve ahlaki unsurlar sık sık vurgulanır. Dolayısıyla bu eserler, içerik açısından tarikat-nâme ile ilişkili olup onunla ortak özellikler taşımaktadır.

Risaleler incelendiğinde mesleğin geçmişi, kökeni hakkındaki bilgilerin İmam Cafer-i Sadık'a dayandırılarak İmam Cafer-i Sadık'ın ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Şii inancındaki İsnâaşeriyye'nin altıncı, İsmâilliye'nin beşinci imamı olan ve Ca'feri fıkımın kurucusu sayılan (Öz, 1993: 1) İmam Cafer-i Sadık hemen hemen bütün risalelerde ravi olarak karşımıza çıkar ve mesleğin doğuşu ve ilk piri ile ilgili bilgiler ondan nakledilen rivayetlere dayandırılarak anlatılır. Risale-i Kassaplık'ta İmam Cafer-i Sadık'a dayandırılan rivayet şöyle nakledilir: "Amma hazret-i seyyidina İmam Cafer-i Sadık ve reh-nümâ-yı

¹ Çağatay Türkçesiyle yazılan ve geleneksel meslekleri konu alan bu risalelerden kitap olarak yayımlananların bir kısmı şöyledir: (Öger vd., 2016a), (Öger vd., 2016b), (Öger vd., 2016c), (Öger vd., 2016d), (Öger vd., 2016e), (Öger vd., 2017).

muafik radiyallâhu Teala andag rivayet kılıpdurlar kim künlerde bir küni Hak Teala'dın emri-ferman hitap boldu ki Hazret-i Cebrail aleyhisselamğa derhâl barıp Hazret-i Civanmerd Veliğa kassaplık ahkâmını ta'lim bergil dip Tarfetü'l-'ayn içinde Hazret-i Cebrail aleyhisselam kelip Hazret-i Civanmerd Veliyullahğa kassaplık hünerini ta'lim berdiler (Çakmak, 2016: 185).

Yukarıda da görüldüğü üzere mesleğin doğuşu ile ilgili olarak İmam Cafer-i Sadık'ın rivayetlerine dayandırılan anlatılarda mesleğin ilk piri sayılan peygamber ya da kutsal/yarı kutsal kişiye Allah'ın emrine ulaştıran ve bu emir doğrultusunda meslekle ilgili ilk ve temel bilgileri öğreten Allah'ın dört büyük meleşinden biri olan Cebrail'dir. Allah'ın dinini, vahiylerini onun peygamberlerine ileten, Allah ile peygamberler arasındaki irtibatı sağlayan Cebrail, elçilik görevini bu kez mesleğin seçilmiş pirine Allah'ın emrini ileterek ve meslekle ilgili gerekli bilgileri ona öğretmek yerine getirmektedir. Bu ifadelerle mesleğin asıl kaynağının Allah olduğu, mesleğin insanoglunun yaşamını kolaylaştırmak için bizzat Allah tarafından insanlara bahşedildiği vurgulanmakta; böylece de mesleğin kutsiyeti ve neden kutsal olduğu da açıklanmaktadır. Aynı zamanda yukarıda da ifade edildiği üzere Allah'ın dinini yaymak için gönderdiği peygamberler gibi mesleğin piri, önderi kabul edilen kimselerin de seçilmiş kimseler olduğu hatırlatılarak mesleğin kendisi gibi onlara duyulması gereken saygı da vurgulanmaktadır (Tek, 2016: 892). Risalelerde, mesleğin *el kitabı* mahiyetindeki risaleyi saklamak, haftada, ayda veya yılda bir kez okumak ve pirlere dua etmek gerektiği sık sık vurgulanan hususlardandır.

Ahmet Yaşar Ocak (1996: 261), "fütüvvet kavramının tarihi gelişimini ve evrimini iyi anlamak ve takip edebilmek için Cahiliye devrinde Arap toplumundaki feta tipinden İslami dönemde kurumlaşmış bir fütüvvet teşkilatına, bu teşkilatın sufilikle birleşerek tasavvufi bir nitelik kazanmasına, bu noktadan sonra da esnaf kesimiyle kaynaşarak mesleki bir mahiyet alan Ahilik kurumuna dönüşmesine kadar uzanan süreci bir devamlılık olarak görmek ve birinden ötekine geçişin nasıl meydana geldiğini iyi belirlemek gerekir." şeklinde fütüvvet kavramının tarihî süreçteki anlam ve işlev dünyasına ilişkin önemli bir tespitte bulunmuştur. Bu noktada Uygur sahasında yazılan *tarikât-nâme* ve *risale* şeklinde adlandırılan eserleri yaratım ve aktarım, şekil ve yapı, içerik ve işlev özellikleri bağlamında değerlendirdiğimizde, *tarikât-nâme* tarzındaki eserlerin İslamiyet'in kabul edildiği ilk yıllardan sonra oluştuğunu; risalelerin ise daha sonraki dönemlerde *tarikât-nâmelerin* etkisiyle bir mesleğe ilişkin kural ve kaideleri de içine alacak şekilde yazıldığını söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle 9. yüzyılda tasavvuf hareketine paralel olarak sufilikle iç içe geçen tasavvufi fütüvvet" düşüncesiyle *tarikât-nâmelerin* (Süfi Fütüvvetnameleri (9-13. yüzyıllar) yazıldığını; sonraki aşamada esnaf tabakasıyla bütünleşerek yine bir sufi kurum hüviyetini geniş ölçüde koruyan, mesleki kuralları da içine alan risalelerin (Fütüvvet Teşkilatına Ait Fütüvvetnameler (13-14. yüzyıllar) yazıldığı söylenebilir (Ocak, 1996: 264-265).

2. Uygur Türklerinde Fütüvvet Kültürünün Ahilik Teşkilatına Etkisi

Ahilik teşkilatına benzer mesleki örgütlenme ve toplantıların Uygur Türkleri arasında da olduğu son dönemdeki saha çalışmalarında tespit edilmiştir. Önceki yüzyıllar hakkında çok bilgi sahibi olmamakla birlikte² 19-20. yüzyılda geleneksel mesleğin öğrenme süreçleri, icrası ve meslek ahlakı gibi unsurların sözlü kaynakların aktarımıyla açıkça ortaya konduğunu söyleyebiliriz. Uygurlarda geleneksel mesleklerin öğretim sürecini şu şekilde özetleyebiliriz: "Küçük yaşlarda babasının mesleğini icra etmek istemeyen ya da babasının belirli bir mesleği olmayan çocuklar, babası tarafından bir ustanın yanına

² Uygurlar arasında 13. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar ahiliğe benzer bir yapının varlığına ilişkin yazılı kaynaklara ulaşamadık. Ancak geleneksel meslek risalelerinde verilen bilgilerden böyle bir yapının olduğunu söylemek mümkündür.

götürülür. Ustaya çocuğu çırak olarak kabul edip etmeyeceği sorulur. Usta çocuğu çırak olarak kabul ettikten sonra çocuğun ailesi ustaya hediye (2-3 metre kumaş, şeker, et veya para) verir. Ardından usta evi yakın olan çırağa evinde kalması için izin verirken evi uzakta olan çıraklar ustanın evinde kalır. Ustanın evinde kaldığı sürece çırağın yeme-içmesi ve barınmasını ustası üstlenir. Bu süreçte çırak da ustanın hem ev hem de dışarıdaki işlerine yardımcı olur. Bu sürede kazanılan para ustaya aittir. Ancak usta bayramlarda ve belirli günlerde çırağa harçlık verir. Ustanın yanında 36 ayını dolduran ve ustalık beratı almaya hak kazanan çırağın ailesi, ustanın ailesini ve mahallenin aksakallarını bir yerde toplayarak onlara ziyafet verir. Usta ve aksakalların icazetiyle yeni bir işyeri açma hakkını elde eder. Bu toplantıda usta, çırağa usta malı olması bağlamında genellikle bir meslek risalesi hediye eder” (Muhetaer, 2017: 34-35).

Örneğin keçecilik mesleğinde bir ustanın yetişme süresinin ortalama üç yıl olduğu ve mesleği başarıyla icra edenlerin toplantılarda meslek erbabına tanıtıldığı görülmektedir. Şakirtler mesleği öğrenme süresince genellikle üstadının evinde kalmakta, onun mesleki işlerinin yanı sıra diğer işlerinde de ona yardımcı olmaktadır. Ayrıca üstat, şakirdine okuma yazmayı, dini eğitimi ve mesleki kuralları birlikte öğretmektedir (Muhetaer, 2017: 34-35).

Uygur Türkleri arasında 1970’li yıllara kadar Kâşgar’ın Yarkent ilçesinde keçecilik mesleğini icra edenlerin her cumartesi günü bir araya gelerek Kur’an-ı Kerim okuma suretiyle toplantıyı açmışlar ve ardından keçecilik risalesini okuyarak mesleğin icrasında uyulması gereken iş ve işlemlere ilişkin bilgileri çırak ve kalfalara aktarmışlardır. Ayrıca bu toplantıda koyun kesilerek mesleğin icracılarına ziyafet verilmiştir. Yemeğin ardından Kur’an-ı Kerim okuyarak tekrar risaleden parçalar okunup istişarelerde bulunulmuştur. Toplantının sonunda meslekte yeni yetişen ve başarılı olan şakirtler, üstatları tarafından meslek erbabına tanıtılarak ustalık beratını almış ve dükkân açması, mesleği usta olarak devam ettirmesi gibi hususlarda yetkin olmuştur (Muhetaer, 2017: 36).

Ahiliğin kaynağı hakkında farklı görüşler mevcuttur³ ve bu görüşler çeşitli çalışmalarda değerlendirilmiştir. Ahiliğin Anadolu’da ortaya çıkıp teşkilatlanması ve kurumsallaşmasında iki etken görülmektedir. Bunlardan birincisi fütüvvet düşüncesini siyasi amaçlarla teşkilatlandıran Halife Nasır’ın Anadolu’ya elçiler göndermesi, ikincisi ise Moğol istilası nedeniyle Anadolu’ya olan göçlerdir. Bir başka ifadeyle ahiliğin Anadolu’da ortaya çıkması, teşkilatlanması ve kurumlaşmasında Türklerin Orta Asya’dan Anadolu’ya göç ederek burasını Türkleştirmeleri, İslamlaştırmaları ve Anadolu’yu kendilerine yurt edinmeleri ve yine Moğol istilası nedeniyle çok sayıda fütüvvet ehlinin de Anadolu’ya göç etmesi ve yerleşmesi sürecidir (Çakmak, 2014: 149, 152).

Bu bağlamda Türkistan coğrafyasında İslamiyet’in kabulü ile başlayan ve 12. yüzyıldan itibaren Yesevilik tarikatının etkisiyle örgütlü bir yapıya ulaşan sufi hareketlerin ve bu çevrelerde yazılan tarikat-nâmelerin daha sonra geleneksel mesleklerin yasa tarzında mesleki örgütlenmeyle de ilişkili olarak ortaya çıkan risalelerin (fütüvvet-nâmeler) Anadolu’ya göçle birlikte bu coğrafyada ahilik teşkilatının yapılanmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü ahilik geleneğinde, teşkilata girecek kimsenin ilk önce fütüvvet-nâmelerde belirtilen dinî ve ahlaki emirlere uymak zorunda olduğunu biliyoruz. Tarikat-nâme ve risalelerde belirtilen teşkilât mensuplarında bulunması gereken vasıflar; vefa, doğruluk, güvenilirlik, cömertlik, tevazu, doğru yola sevk etme, affetme, tövbe şeklinde sıralanmıştır. Alkol, zina, yalan, giybet, hile gibi davranışlar ise meslekten atılmayı gerektiren sebepler arasında sayılmıştır (Gölpınarlı, 1953: 115).

³ Bk. (Köprülü, 1993: 211-212), (Gölpınarlı, 2011: 17-20), (Çağatay, 1981: 52), (Günay, 1998: 70).

Ahiliğin fütüvvetle açık ve uzun vadeli bir süreç içerisinde ilişkisinin bulunduğu ve dolayısıyla böyle bir ilişki olmadan ahiliğin ortaya çıktığını söylemek imkânsızdır. Özellikle Orta Asya'da ve Doğu Türkistan coğrafyasında var olan mesleki örgütlenme ve geleneksel mesleklerin yasası diyebileceğimiz risalecilik geleneği göçlerle Anadolu'ya taşınmıştır. Ayrıca "âlim, derviş, sanatkârlar" gibi toplumun yaşam biçimini büyük ölçüde etkileyen faktörlerin de ahilik geleneğinin teşekkül ve terakkisinde etkisini göz ardı etmemek gerekir.

Sonuç

Sosyoloji, tarih, folklor, iktisat, din gibi çeşitli disiplinlerin farklı yaklaşımlarıyla incelemeye tabi tutulan ahilik teşkilatı, farklı kaynaklardan ve kültürel katmanlardan beslenerek kendine özgü geleneksel bir yapı oluşturmuştur. Ancak bu yapının oluşmasında önemli etkenlerden biri olan fütüvvet kültürünün ve bu çerçevede oluşturulan fütüvvet-nâmelerin Türkistan coğrafyasındaki durumu üzerine çalışmalar oldukça sınırlıdır. Türk kültür coğrafyasında yaygın olan tarikat-nâme ve risale adıyla anılan yazılı kaynakların günümüzde Doğu Türkistan coğrafyasında Uygurların geleneksel olarak devam ettirdiği meslekler ile birlikte incelendiğinde, din-meslek ilişkisinin daha sağlıklı ortaya konacağı muhakkaktır. Ayrıca sözlü gelenek ile yazılı metinler birlikte ele alındığında, bu eserlerin mesleği öğrenme süreci, mesleğin icrası ve elde edilen ürünün pazarlanması gibi hususlardaki işlevleri daha net ortaya konacaktır. Bir başka husus ise Doğu Türkistan'dan batıya doğru göçlerle taşınan mesleki örgütlenme ve risalecilik geleneğinin Anadolu sahası ahilik teşkilatı ve ahilik fütüvvet-nâmeleri ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi, aynı köklerden beslendiğini düşündüğümüz kültürel yapının zaman ve coğrafyaya bağlı olarak değişim, dönüşüm ve yeni oluşumların nasıl temayüz ettiğini ortaya koyması bakımında büyük öneme sahiptir.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Semra. (2011). *Risâle-i Müze-dûzluk*. Ankara: Elik Yayınları.
- ÇAĞATAY, Neşet. (1981). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Konya.
- ÇAKMAK, Muharrem. (2014). "Ahiliğin Tasavvufi Temelleri ve Ahilik-Fütüvvet İlişkisi". *Hikmet Yurdu*, S. 13, s. 143-158.
- ÇAKMAK, Serkan. (2016). *Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (1953). "Burgazî Fütüvvet-nâmesi". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XV, s. 115.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (2011). "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XII, s. 17-20.
- GÜL, Bülent. (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜNAY, Ünver. (1998). "Dini Sosyal Bir Kurum Olarak Ahilik". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10.
- HÜDÂİYİ, Azîz Mahmûd. (2014). *Tarîkatnâme Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- İZGİ, Özkan. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kedimki Uyğur Hüner-Kesip Risaleleri (1). (1988). (Yayıma Hazırlayan: Nesrulla Mehsum Lükçüni ve Kurban Veli), Kâşgar: Uyğur Neşriyatı.

KÖPRÜLÜ, Fuad. (1993). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara.

MUHETAER, Mukaidaisi. (2017). *Kashi Min Jian Shou Gong Yi Pin De Bao Hu Yu kai Fa-yi Hua Zhan Wei Li*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şincañ Üniversitesi.

OCAK, Ahmet Yaşar. (1996). "Fütüvvet", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 13.

ÖGEL, Bahaeddin. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖGER Adem ve ABDUREŞİT KÂŞGARİ, Nuriman. (2016). "Uygurlarda Risalecilik Geleneği ve Rengrizlik Risalesi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 41, s. 151-183.

ÖGER, Adem ve TEK Recep. (2016), "Uygurlarda Hikmet Söyleme Geleneği ve Çağatayca İki Yazmada Bulunan Hikmetler". *Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi*, S. 8, s. 10-49.

ÖNGÖREN, Reşat. (2011). "Tarikat", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 40, s. 95-105.

ÖZ, Mustafa. (1993). "Ca'fer es Sâdık", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 7.

ÖZERKMEN, Necmettin. (2004). "Ahiliğin Tarihsel-Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları-Sosyolojik Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44/2, s. 57-78.

PEKOLCAY, A. Neclâ ve UÇMAN, Abdullah. (1995). "Eşrefoğlu Rûmî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 11.

POLO, Marco. (2003). *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı 1*. (Çev.: Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları.

Risâle-i Aşfezlik (Aşçılık Risalesi). (2016c). (Ed.: Adem Öger, Recep Tek), Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Dehkânçılık (Çiftçilik Risalesi). (2017). (Ed.: Adem Öger, Recep Tek), Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Harrâtlık (Ağaççılık Risalesi). (2016d). (Ed.: Adem Öger, Recep Tek), Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Kassâblık (Kasaplık Risalesi). (2016a). (Ed.: Adem Öger, Filiz Kılıç), Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Nemed-mâllık (Keçecilik Risalesi). (2016e). (Ed.: Adem Öger, Recep Tek), Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Tegürdmençilik (Değirmencilik Risalesi). (2016b). (Ed.: Adem Öger, Filiz Kılıç), Ankara: Gazi Kitabevi.

ROZİBAKİ, Abdusemet. (2004). "İdikut Hanlığınıñ Kol Hünervençilik İgiliki Toğrisida". *Turpan*, S. 3, s. 71-74.

TEK, Recep. (2016). "Din-Meslek İlişkisi Bağlamında Geleneksel Meslek Risaleleri Üzerine Bir Değerlendirme". *IV. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü Yayınları.

TUĞ, Kadir. (2004). *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKÇE SÖZLÜK. (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ULUDAĞ, Süleyman. (1996). "Fütüvvet", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 13.

YATSENKO, Sergey A. (2011). "Çin Sanatında Erken Dönem Türk Erkeğinin Giyim-Kuşamı". (Çev.: Hicran Karataş), *Karadeniz*, S. 11, s. 112-141.